

«Ο Γιούγκερμαν του Μ. Καραγάτση στα ΕΠΑ.Λ.»

Ασπασία Παπαναστασίου

Το πολιτισμικό αγαθό της Λογοτεχνίας, διδασκόμενο ως γνωστικό αντικείμενο στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, για ελάχιστες διδακτικές ώρες, χάνει συχνά την αισθητική του αξία. Στα ΕΠΑ.Λ., μάλιστα, η διδασκαλία της Λογοτεχνίας, υπό την ομπρέλλα των Νέων Ελληνικών πια, τείνει να περιοριστεί σημαντικά. Αποτελεί, λοιπόν, πρόκληση να προσεγγίσουν οι μαθητές των ΕΠΑ.Λ. λαμπρούς λογοτέχνες, όπως τον πολυτάλαντο Μ. Καραγάτση, μελετώντας εμβληματικά έργα του, σαν τον «Γιούγκερμαν». Η εισήγηση που ακολουθεί στοχεύει στη διερεύνηση της πρόσληψης του «Γιούγκερμαν» από μαθητές της Β' Λυκείου ΕΠΑΛ., όπως διατυπώθηκε σε φύλλα εργασίας τριών αποσπασμάτων του έργου. Οι μαθητές κατέθεσαν την προσωπική τους γνώμη για κύριους χαρακτήρες του έργου, προβληματίστηκαν για τη στάση του συγγραφέα απέναντι στον κεντρικό ήρωα και αναρωτήθηκαν αν ένας τέτοιος «τύπος» θα επιβίωνε στις μέρες μας. Τέλος, επιδόθηκαν σε δημιουργική γραφή δίνοντας το δικό τους τέλος στη σχέση της Βούλας Παπαδέλη με τον Γιούγκερμαν.

«Λέξεις –κλειδιά»: Λογοτεχνία, φιλιανγνωσία, ΕΠΑ.Λ., Γιούγκερμαν

Εισαγωγή

Ο Μ. Καραγάτσης, «ο βιαστικός στα Γράμματά μας», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Νίκου Αθανασιάδη (Αθανασιάδης, 1981), ανήκει στους νεότερους της λεγόμενης «γενιάς του '30» και έφυγε από τους πρώτους, μόλις στα 52 χρόνια του. Ως συγγραφέας, μα και δημοσιογράφος, αγαπήθηκε όσο λίγοι, για την ευστροφία του λόγου του, την εκφραστική δύναμή του, την τόλμη, την ανοιχτοματιά του, την άφθονη φαντασία του (Παναγιωτόπουλος, 1981). Φιλοδοξώντας να μιμηθεί τα πολύτομα αφηγηματικά έργα σύγχρονών του λογοτεχνών (Ζ. Ντυσαμέλ, Ζ. Ρομαίν), πρόλαβε να δημοσιεύσει 21 έργα του (Αθανασόπουλος, 2002).

Το μεγάλο, όμως, βιβλίο του υπήρξε ο «Γιούγκερμαν», που το ξανατύπωσε στο τέλος συμπληρωμένο με «Τα στερνά του Γιούγκερμαν» (Παναγιωτόπουλος, 1981). Στη βιβλιογραφία του προικισμένου συγγραφέα, ο «Γιούγκερμαν» αποτελεί το τρίτο μυθιστόρημα του κύκλου «Εγκλιματισμός κάτω από το Φοίβο», με πρώτο τον «Συνταγματάρχη Λιάπκιν» και δεύτερο τη «Χίμαιρα». Με τον κύκλο αυτό, ο συγγραφέας θέλει να παρουσιάσει τις δυσκολίες του ξένου, του ξεριζωμένου στη γη μας. Ο φινλανδός ήρωάς του, πρώην ήρωας του ρωσικού στρατού, ο Γιούγκερμαν έρχεται στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '20 μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης, ξεμπαρκάρει στον Πειραιά και σχεδιάζει να κατακτήσει την κοινωνία. Ο αναγνώστης παρακολουθεί τον ήρωα στην συναρπαστική άνοδό του, αλλά και στη θλιβερή πτώση του με αμείωτο ενδιαφέρον (Αθανασόπουλος, 2009).

Και ο θεατής, όμως, της πρόσφατης παράστασης «Γιούγκερμαν» στο θέατρο Πορεία του Δημήτρη Τάρλοου, εγγονού του Μ. Καραγάτση, απολαμβάνει τον κόσμο του συγγραφέα καθώς ξεδιπλώνεται σ' όλο το μεγαλείο του, με τρόπο δραματικό, σχεδόν επικό, χειμαρρώδη, βλέποντας τον κεντρικό ήρωα να μεταμορφώνεται από παντοδύναμο τραπεζίτη σ' ένα πλάσμα που στο τέλος μετεωρίζεται σε τρικυμισμένες θάλασσες του μυαλού και παραισθήσεις ετοιμοθάνατου (Πασχάλης, 2018).

Είναι γεγονός πως η πορεία του Βασίλη Γιούγκερμαν στις 591 σελίδες του μυθιστορήματος προς την κοινωνία των μεγαλοεπιχειρηματιών, όπου κυριαρχεί η ασυνειδησία, η απάτη, ο σαρκασμός, μα και οι ανθρώπινες ατιγμές του, όπως ο πλατωνικός έρωτάς του για τη Βούλα Παπαδέλη, έχει τη δύναμη να συναρπάσει και τους σύγχρονους νεαρούς αναγνώστες του (Ιατρίδη, 1981).

Ο Μ. Καραγάτσης στα ΕΠΑ.Λ.

Θεώρησα, λοιπόν, μεγάλη την πρόκληση να μυήσω τους μαθητές μου, μαθητές της Β΄ τάξης ΕΠΑΛ στον κόσμο του «Γιούγκερμαν». Ο Καραγάτσης, από το σχ. έτος 2015-16, όταν αποσύρθηκαν σταδιακά τα βιβλία του Γενικού Λυκείου και επανήλθαν τα παλιά βιβλία των Νέων Ελληνικών του ΓΕΛ, απουσιάζει από τα σχολικά βιβλία του ΕΠΑ.Λ. Μπορεί κανείς να ανατρέξει, εάν το επιθυμεί, στην παλιά Τράπεζα Θεμάτων ή στα βιβλία του ΓΕΛ, για να βρει αποσπάσματα από έργα του Καραγάτση. Άλλωστε, αυτό δεν είναι φαινόμενο των ημερών. Μάλιστα, το 1981, ο Κ.Ν. Παπανικολάου (Παπανικολάου, 1981) παρατηρούσε πως τα λογοτεχνικά αναγνώσματα του Λυκείου αγνοούν το έργο του Μ. Καραγάτση, παρόλο που η τηλεόραση εκείνων των χρόνων είχε παρουσιάσει και τον «Γιούγκερμαν» σε 140 επεισόδια στην ΥΕΝΕΔ, με πρωταγωνιστή τον χαρισματικό Αλέκο Αλεξανδράκη, σε σκηνοθεσία Βασίλη Γεωργιάδη (από τις 17-3-1976), αλλά και τον «Συνταγματάρχη Λιάπκιν». Η ιστορία επαναλαμβάνεται!

Αξίζει να σημειωθεί πως τα επαγγελματικά Λύκεια (ΕΠΑ.Λ.) λειτουργούν σαν ένα λύκειο «δεύτερης ευκαιρίας», για μαθητές με χαμηλές σχολικές επιδόσεις, παρά τον αρχικό τους σχεδιασμό που ήταν η σύνδεση θεωρίας και πράξης, γνώσης και παραγωγής. Οι μαθητές που φοιτούν σ' αυτά, τα μελλοντικά «εργατόπαιδα», όπως αυτοχαρακτηρίζονται, προέρχονται στην πλειονότητά τους από χαμηλά εισοδηματικά κοινωνικά στρώματα, με γονείς χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, αρκετοί μαθητές είναι αλλοδαποί και αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα: μαθησιακά, ψυχοκοινωνικά και οικογενειακά. Η αυτοεκτίμησή τους είναι χαμηλή και συχνά, κατά τη διάρκεια του μαθήματος, εκδηλώνουν παραβατικές συμπεριφορές που επιφέρουν ποινές. Από την άλλη, όμως, είναι συνήθως ειλικρινείς και φιλότιμοι και πρόθυμοι να ανταποκριθούν σε ό,τι τους κινεί το ενδιαφέρον (Χατζηαναστασίου, 2001· Χατζηαναστασίου, 2011). Το σχολείο μας, το 1^ο ΕΠΑ.Λ. Αγ. Παρασκευής που θυμίζει Λύκειο αρρένων, με πληθώρα αγοριών –μαθητών, διαθέτει τις ειδικότητες των Μηχανολόγων, των Πλοιάρχων του Εμπορικού Ναυτικού, της Πληροφορικής και της Οικονομίας και Διοίκησης.

Η διδασκαλία του «Γιούγκερμαν» στο ΕΠΑ.Λ.

Αφιερώσαμε δύο διδακτικές ώρες (από τις μόλις τρεις των Νέων Ελληνικών) στη διδασκαλία του Γιούγκερμαν στα τμήματα της Β΄ Λυκείου. Την πρώτη διδακτική ώρα παρουσιάστηκε η ιστορία του μυθιστορήματος περιληπτικά και μοιράστηκαν τρία φύλλα εργασίας, από ένα σε κάθε μαθητή, δανεισμένα από τα έξι αποσπάσματα που φιλοξενεί το βιβλίο των Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β΄ Λυκείου των ΓΕΛ στις σελ. 394 - 412 (www.schooltime.gr/wp-content/uploads/2012/03/Keimena_Neoellinikis_Logotexnias_B.pdf)

Το πρώτο απόσπασμα επιγράφεται «Προσπάθειες για ύποπτες επιχειρήσεις», σελ. 395-396 και περιγράφει την ενασχόληση του Γιούγκερμαν με τα τυχερά παιχνίδια.

Τρεις ερωτήσεις συνόδευαν το κείμενο: 1) Ο χαρακτηρισμός του βασικού ήρωα, 2) Η στάση που κρατά ο συγγραφέας απέναντί του και 3) μια πιο ελεύθερη παραγωγή λόγου : «Αν πιστεύουν οι μαθητές ότι ένας τέτοιος τύπος ανθρώπου θα επιβίωνε στις μέρες μας»;

Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις μαθητών μας στην 1^η ερώτηση: «Είναι καπάτσος, πονηρός, χαρτοκλέφτης και κακός άνθρωπος». «Είναι άνθρωπος που αγαπάει το χρήμα, αλλά ο τρόπος που το αποκτά είναι παράνομος». «Είναι έξυπνος, πονηρός και έψαχνε για κορόιδα. Είναι πολύ καπάτσος και κάθαρμο». «Ήταν ευφυής, οργανωτικός, εφευρετικός», «φιλόδοξος άνθρωπος που επιδιώκει δεύτερες ευκαρίες». «Ήταν έξυπνος, παθιασμένος, φιλόξενος άνθρωπος και θα τον χαρακτήριζα νοικοκύρη» (αν και δεν συναντάμε τέτοια στοιχεία στο κείμενο). «Ξέρει να επιβιώνει σε κάθε συνθήκη, ξέρει πολύ καλά τη δουλειά και κερδίζει την εμπιστοσύνη του άλλου».

Για τη στάση του συγγραφέα απέναντί του οι μαθητές μας διατυπώνουν διαφορετικές απόψεις: «Ο συγγραφέας κρατάει μια σχετικά ουδέτερη στάση», «κρατάει μια σταθερή στάση απέναντί του και αναδεικνύει όλα τα προσόντα του», «παρουσιάζει τον ήρωά του, σαν να τον κατηγορεί για το παράπτωμά του να κλέψει».

«Ποια θα ήταν η τύχη του ήρωα στις μέρες μας»; Κι εδώ οι απόψεις των μαθητών μας διαφοροποιούνται: «Με την ανεπτυγμένη τεχνολογία, ο παράνομος τζόγος, τα ναρκωτικά και το μαύρο χρήμα είναι από τα πιο καταζητούμενα κακουργήματα από την αστυνομία», «θα ήταν από τους λίγους που θα επιβίωναν, γιατί η κλοπή και η διαφθορά βασιλεύουν», «δεν θα επιβίωνε, γιατί θέλει να είναι το αφεντικό και σαν κι αυτόν υπάρχουν πολλοί στην Ελλάδα πλέον. Επίσης, με την οικονομική κρίση ο τζόγος και τα τυχερά παιχνίδια έχουν μειωθεί», «σήμερα οι άνθρωποι δεν είναι αφελείς», «σήμερα όλοι τζογάρουν».

Το επόμενο απόσπασμα που αξιοποιείται σε φύλλο εργασίας παρακολουθεί τη συζήτηση του Γιούγκερμαν με τον Διευθυντή του Παραρτήματος της Τράπεζας του Πειραιά και την πρόσληψη του ήρωά μας. Στο σχολικό βιβλίο της Β' τάξης των ΓΕΛ αποτελεί το 2^ο απόσπασμα και επιγράφεται «Η επαγγελματική αποκατάσταση», σελ. 396-398. Οι ίδιες ερωτήσεις υποβάλλονται στους μαθητές μας και σ' αυτό το απόσπασμα: «Πώς θα χαρακτηρίζατε τον ήρωα»; «Είναι καλός πολίτης, μεγαλωμένος σωστά, ξέρει τέσσερις γλώσσες και σ' αυτές τις συνθήκες βρίσκει δουλειά σε μεγάλη τράπεζα», «στην αρχή θα καλοπέρναγε, αλλά μετά θα τον πιάνανε», «είναι ήσυχος και μοναχικός άνθρωπος», «ήταν σοβαρός και έξυπνος».

«Τι στάση κρατά ο Καραγάτσης απέναντί του»; «Ο συγγραφέας κρατάει θετική θέση απέναντί του, γιατί βρίσκει δουλειά με καλά λεφτά και θα ζει σωστά». «Δεν τον πάει, γιατί είναι λαμόγιο», «η στάση που κρατά ο συγγραφέας είναι συμπαθητική, τον δείχνει ευγενικό και πονηρό», «ο συγγραφέας κρατάει ουδέτερη στάση».

«Πώς θα τα κατάφερνε σήμερα ο ήρωας»; «Στις μέρες μας, με τέτοια προσόντα ένας άνθρωπος θα έβρισκε καλή δουλειά σε μεγάλη εταιρεία ή θα έφευγε στο εξωτερικό», «είναι πονηρός και θα μπορούσε να βγάλει λεφτά με τον δικό του τρόπο», «θα είχε πολύ δύσκολη ζωή στις μέρες μας» και συγκρίνοντας το τότε με το τώρα πλεονεκτεί το παρελθόν σύμφωνα με τον μαθητή μας Δ. Σ « Στην εποχή του Γεώργημαν η χώρα ήταν σε καλύτερη κατάσταση, είχαμε καλή δουλειά, πληρωνόμασταν τις συντάξεις, δεν χρωστάγαμε λεφτά στις τράπεζες, όπως τώρα!».

Στο τελευταίο απόσπασμα, το 5^ο του σχολικού βιβλίου, με τίτλο «Τα μαρτύρια της αγάπης», στις σελ. 405-408, παρακολουθούμε τη ζωή της Βούλας Παπαδέλη, της αγαπημένης του Γιούγκερμαν, (Μικέ, 2016) μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον της και διερευνάμε τον χαρακτήρα της. Στο τέλος, οι μαθητές μας επιδίδονται σε μια άσκηση δημιουργικής γραφής επινοώντας την εξέλιξη που μπορεί να έχει η σχέση των δύο ηρώων. Έχει ενδιαφέρον πώς αντιμετωπίζουν τα κορίτσια και πώς τα αγόρια-μαθητές μας το θέμα αυτό. Ενδεικτικές απαντήσεις κοριτσιών για τον χαρακτήρα της Βούλας Παπαδέλη: «*Η Βούλα δεν θέλει να υπηρετεί τον Γιώργο, γιατί η αγάπη της γι' αυτόν έχει σβήσει*». «*Η Βούλα είναι αποφασιστική, γιατί παρόλη την καταπίεση από τους γονείς της δεν την νοιάζει και θέλει να είναι μαζί με τον αγαπημένο της. Είναι ερωτευμένη, επαναστατική, γιατί κάνει αυτό που θέλει, χωρίς να την νοιάζουν οι συνέπειες*». «*Δείχνει διστακτική, καθώς θέλει να πει στον Βάσια για την πραγματική της κατάσταση, αλλά όλο το καθυστερεί*». Ενδεικτικές απαντήσεις των αγοριών: «*Η Βούλα δίνει την ιδέα πως είναι μια κοπέλα η οποία δεν παίρνει πρωτοβουλία να κάνει την πρώτη κίνηση. Είναι μια κοπέλα που δεν μιλάει πολύ, αλλά έχει θορυβικό μυαλό. Είναι ντροπαλή και δεν δείχνει τα αληθινά της συναισθήματα*». Οι επιθυμίες των γονιών έχουν κυρίαρχη θέση στη ζωή της Βούλας: «*Είναι μια καλή κοπέλα που δεν θέλει να χαλάει χατήρι στους γονείς της, αλλά αγαπά έναν άλλον και τον βλέπει κρυφά*».

Εκεί που οι μαθητές μας ανέδειξαν τα κρυφά τους ταλέντα ήταν στο τέλος που επινόησαν για το ειδύλλιο Βούλας - Βάσια. Πώς το φαντάζονται οι κοπέλλες;

«Αν ο Γιώργος αγαπάει τη Βούλα, θα την αφήσει να πάει εκεί που αναζητά καρδιά της. Δεν θα γίνει τίποτα μεταξύ τους, αλλά μεταξύ της Βούλας και του Βασίλη κι ίσως παντρευτούν». «*Για μένα, τα καλύτερο φινάλε θα ήταν να παντρευτεί η Βούλα τον Γιούγκερμαν, γιατί όταν έχεις την ευτυχία σου, έχεις τα πάντα*».

Και μια λυρική απάντηση της Μ. Κ.: «*Έτσι, λοιπόν, περιμένουν υπομονετικά και ταυτόχρονα φοβισμένοι με τον Γιούγκερμαν στο κατώφλι του σπιτιού της. Η πόρτα άνοιξε. Έμειναν όλοι άφωνοι. Κανείς δεν χάρηκε με την παρουσία του Βάσια εκεί, όμως ήταν αποφασισμένοι να ανακοινώσουν στους γονείς της Βούλας ότι θα διαλύσουν κάθε ενδεχόμενο του γάμου με τον Γιώργο γιατί αγαπιούνται πραγματικά. Οι γονείς της δεν το δέχτηκαν. Τράβηξαν από το χέρι του Βάσια τη Βούλα και ο Γιώργος εκδίωξε από το σπίτι τον Γιούγκερμαν, αφήνοντάς τον σε κακή ψυχολογική κατάσταση. Οι γονείς της Βούλας την έστειλαν σε μακρινή χώρα και ζει πλέον με τη θεία της. Εκείνη η μοιραία νύχτα ήταν και η τελευταία που ειδώθηκαν, καθώς δεν ξέρει πια ο ένας τι έχει απογίνει ο άλλος*».

Και αντιπροσωπευτικές απαντήσεις αγοριών που μοιάζουν πιο συντηρητικά και «καθώς πρέπει» σε σχέση με τις περισσότερες συμμαθήτριάς τους: «*Η Βούλα κι ο Γιώργος είναι έτοιμοι να παντρευτούν κι ο παπάς έτοιμος να τους αποκαλέσει συζύγους, αλλά ξαφνικά ο Γιούγκερμαν μπαίνει μες' την εκκλησία και σταματά τον γάμο. Ο Γιούγκερμαν λέει στη Βούλα το πόσο πολύ την αγαπά και ότι αυτό που πάει να κάνει είναι λάθος. Οι γονείς της Βούλας θα βλέπανε ότι ο Βάσια μιλά με την καρδιά του και όταν δουν ότι και η κόρη τους τον αγαπάει πραγματικά, θα καταλάβουν ότι ο Γιώργος δεν θα την έκανε τόσο χαρούμενη όσο ο Βασίλης*». «*Πιστεύω πως το καλύτερο τέλος θα ήταν να παντρευόταν με τον άντρα που αγαπά, αλλά το πιο ρεαλιστικό τέλος θα ήταν να παντρευόταν με αυτόν που θέλουν οι γονείς της, για να τους βοηθάει οικονομικά*».

«Θα έπρεπε να αρραβωνιαστεί με τον Βάσια, αφού αγαπιούνται, αλλά επειδή οι γονείς θέλουν πάντα το καλύτερο για τα παιδιά τους, θα επιμείνουν για τον Γιώργο, λόγω οικονομικών προβλημάτων».

Κι ένα τέλος που τους ικανοποιεί όλους: *«Στο τέλος ο Βάσιος βρήκε μια πολύ καλή δουλειά μακριά από τη Βούλα κι εκείνη αναγκάστηκε να παντρευτεί τον Μάζη. Μετά από μερικά χρόνια ο Μάζης πέθανε από ατύχημα και τα λεφτά του τα κληρονόμησε η Βούλα. Η Βούλα βρήκε τον Βάσια παντρεύτηκαν, έκαναν παιδιά κι έζησαν στο μεγάλο σπίτι του Μάζη».*

Συμπεράσματα

Είναι προφανές από όσα ενδεικτικά προηγήθηκαν πως ο Καραγάτσης εξακολουθεί να διαβάζεται από τους νέους ανθρώπους με ευχαρίστηση. Η γλώσσα του είναι άμεση και προσιτή και οι ήρωές του, όπως ο Γιούγκερμαν ακαταμάχητοι. Ο Γιούγκερμαν, μάλιστα, είναι ένας ήρωας πλασμένος με πληρότητα και γοητεία. Διαθέτει τόλμη, θράσος, θαυμαστές ικανότητες και καταπληκτική τύχη (Χατζίνης, 1981). Παραμένει επίκαιρος και κατορθώνει να γεννά ποικίλες αντιδράσεις, ανάλογα με τα πιστεύω και τα βιώματα των μαθητών μας.

Η διδασκαλία του, έστω σε μικρό χρονικό διάστημα, δίνει την ευκαιρία στους μαθητές να απολαύσουν ζωντανή Λογοτεχνία με σπουδαία αισθητική, και παρόλη την γκρίνια των ομοτέχνων του για την ταχύτητα και προχειρότητα της γραφής του Καραγάτση (Πασχάλης, 2018) η πηγαία μυθοπλαστική ικανότητά του σε συνδυασμό με την ασίγαστη δίψα του για ζωή (Σαββίδης, 1981) πραγματικά σαγηνεύει. Επιτρέπει, μάλιστα, στον διδάσκοντα να γνωρίσει καλύτερα την προσωπικότητα των μαθητών του, τις αντιλήψεις και τα στερεότυπά τους, τις ευαισθησίες και τις προτιμήσεις τους, καλώντας τους να εκφράσουν την προσωπική γνώμη τους για διάφορα θέματα του μυθιστορήματος.

Μέσα απ' αυτές τις δραστηριότητες μαθητές και φιλόλογος συνδιαμορφώνουν σχέσεις αλληλοκατανόησης και εμπιστοσύνης. *«Σας φέρνω σε επαφή με τον αγαπημένο μου συγγραφέα, πείτε μου και σεις πώς σας φαίνεται, τη γνώμη σχηματίζετε για τις επιλογές του, τι συναισθήματα σας γεννά».*

Σίγουρα, θα ήταν ουτοπία να πιστεύει κανείς πως με παρόμοιους τρόπους οδηγεί στη φιλαναγνωσία μαθητές που δεν έχουν σχεδόν καμιά σχέση με τα βιβλία (Αποστολίδου, 2006· Κεχαγιόγλου, 2012). Είναι, όμως, σημαντικό οι νέοι άνθρωποι να έρχονται σε επαφή με σπουδαία λογοτεχνικά έργα, έστω και με τους περιορισμούς του χρόνου διδασκαλίας τους, να συνομιλούν μαζί τους, να αποδέχονται χωρίς ενοχές τις πνευματικές αναζητήσεις τους και τους προβληματισμούς τους και να εκφράζονται αυθεντικά. Η γνωριμία με τους εαυτούς τους αποτελεί, άλλωστε, το ζητούμενο μιας ολόκληρης ζωής και τα κείμενα γίνονται οι πιστοί συνοδοιπόροι τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αθανασιάδης, Ν. (1981). Ο Μ. Καραγάτσης και η εποχή του. Στον τόμο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του*, Τετράδια Ευθύνης, 14, 16- 26.

Αθανασόπουλος, Β. (2002). Μ. Καραγάτσης: η ενέργεια του διχασμού, η δύναμη της αντίφασης. Περιοδικό *Αντί, ειδική έκδοση, Περίοδος Β΄, τεύχος 768-769* (26 Ιουλίου – 6 Σεπτεμβρίου 2002).

Αθανασόπουλος, Β. (2009). *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου, τ. Β΄*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Αποστολίδου, Β. (2006). Νέοι και Ανάγνωση. *Βιβλιοθήκη της εφημ. Ελευθεροτυπία*. Αφιέρωμα: Η Λογοτεχνία στο σχολείο, 394, 16-17.

Ιατρίδη, Ι. (1981). Ο Καραγάτσης και οι ήρωές του. Στον τόμο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης, 14*, 33-46.

Κεχαγιόγλου, Γ. (2012). Σκέψεις και προτάσεις για ένα «σχολείο αφοσιωμένων στη Λογοτεχνία μαθητών». *Φιλολόγος, 148*, 171-182.

Μικέ, Μ. (2016). Έμφυλη και φυλετική διαφορά στον Γιούγκερμαν. Εισαγωγή στον τόμο: *Μ. Καραγάτσης, Γιούγκερμαν*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι.Δ. Κολλάρου και ΣΙΑΣ Α.Ε.

Παναγιωτόπουλος, Ι.Μ. (1981). Επιστροφή στον Καραγάτση. Στον τόμο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης, 14*, 9-15.

Παπανικολάου, Κ.Ν. (1981). Ο Καραγάτσης και η Εκπαίδευση. Στον τόμο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης, 14*, 105-107.

Πασχάλης, Σ. (2018). Γιούγκερμαν: Ζορμπάς ή Λόεγκριν, *Πρόγραμμα της παράστασης του Μ. Γιούγκερμαν*. Αθήνα: Θέατρο Πορεία at Victoria. 19-23.

Σαββίδης, Γ.Π. (1981). Μυθιστοριογράφος και μοραλιστής. Στον τόμο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης, 14*, 143-144.

Χατζηαναστασίου, Τ. (2001). *Το άλλο σχολείο, πρόταση για μια παιδεία χωρίς αποκλεισμούς από την εμπειρία διδασκαλίας στη Μέση Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Χατζηαναστασίου, Τ. (2011). *Το σχολείο είναι γυρισμένο ανάποδα*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Χατζίνης, Γ. (1981). Ο Καραγάτσης μέσα από το έργο του. Στον τόμο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης, 14*, 145-155.